

Юркова Т.Ф.

кандидат педагогічних наук, доцент,

Херсонський державний університет

ЦІННІСНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ: СУТНІСТЬ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ, СТАН РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ В НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІЙ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті розглядаються сутність і значення понять «ставлення», «ціннісне ставлення до природи», подано динаміку їхнього дослідження.

The article focuses on the essence and the meaning of «attitude», «appreciative attitude» to nature; and dynamics of their investigation.

Проблема ціннісного ставлення до природи, як і всі питання, пов'язані зі зміною сутнісних сил особистості, – складна і багатоаспектна. Як важливе психічне утворення, ціннісне ставлення до природи активно спрямовує поведінку людини в бік гуманної взаємодії з нею. На шляху своєї реалізації цей процес стикається з труднощами і перешкодами як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Від результатів їхнього успішного подолання залежить збереження життя на Землі.

З психологічного погляду витoki розв'язання означеної мети сягають у теорію ставлень, що зумовлює доцільність аналізу детермінант, які репрезентують поняття «ставлення». У функціонально-динамічній структурі особистості ставлення складаються протягом усього життя і діяльності людини і справляють безпосередній вплив на внутрішні (суб'єктивні) умови активності особистості, на формування її властивостей, поведінки і дії як свідомого суб'єкта і учасника суспільного прогресу.

Теоретичні підходи до аналізу ставлень особистості до дійсності закладено на початку ХХ століття М. Басовим, В. Бехтеревим А. Лазурським. Їм належать спроби визначення змісту поняття та класифікації ставлень залежно від їхнього об'єкта. Відповідно до цих класифікацій А. Лазурський визначив і охарактеризував 15 груп ставлень, чільне місце серед яких посіло ставлення до природи і тварин.

Найбільш вагома розробка категорії «ставлення» представлена у концепції В. М'ясищева, який доводив, що «психічне ставлення виражає активну вибірковою позицію особистості, що визначає індивідуальний характер

діяльності і окремих учинків» [8, 164].

Результати нашого пошуку засвідчують, що людство у своєму ставленні до природи пройшло значний і суперечливий шлях. Спочатку переважала антропоцентрична тенденція, а у взаємодії з природою – прагматичний підхід, причому до такої міри, що сама природа зараховувалася в розряд матеріальних благ. Це стало причиною глобальної екологічної кризи і завело цивілізацію в безвихідь. Екоцентрична тенденція – екоцентризм, характеризується пошуком нових ідей для розробки екологічних стратегій людства. Йдеться про екоцентричний тип свідомості, у якому С. Дерябо і В. Ясвін убачають систему уявлень про світ, для якої характерна орієнтація на екологічну доцільність, відсутність протиставлення людини і природи, суб'єктивне сприйняття природи, баланс прагматичної і непрагматичної взаємодії з нею [2, 34–40].

Важлива особливість ставлення до природи – поєднання в ньому особистісного і суспільного. Ставлення суспільства до природи складається зі ставлень конкретних людей. Поєднуючи в собі специфічні риси індивідуального світосприйняття, ставлення суспільства набувають, водночас, суспільних якостей, виступаючи як дієвий фактор формування екологічної культури окремої особистості. Усвідомлення цього факту сприяє значному зростанню інтересу до проблеми суспільного й особистісного ставлення до природи представниками різних галузей знань.

В узагальненому викладі приблизний розклад сил можна представити так. У філософській і екологічній літературі виокремлюються три типи ставлення людей до природи: пристосувальний, споживацький і відповідальний (М. Дробноход, Ф. Константинов, В. Новіков, В. Лаври-ненко). Вони слугують основою формування моральних і правових норм ставлення людини до природи.

Розширюється коло пошуків, у яких ставлення до природи розглядається у соціологічному вимірі (С. Баньковська, М. Левківський, О. Стегній та ін.). Одночасно йдуть активні пошуки розв'язання означеної проблеми в межах психологічних дисциплін (Г. Аракелов, С. Дерябо, П. Виноградов, В. Ясвін).

Зазначимо, що у педагогіці синтезуються підходи всіх означених наук, а ставлення до навколишнього середовища розглядається як основа екологічної культури, – найважливіша характеристика особистості, як цілісна система індивідуальних, вибіркового, свідомих зв'язків людини з природними об'єктами.

Слід зауважити, що теоретичні підходи до екологічного виховання і встановлення відповідних стосунків з природою закладено в наукових працях А. Захлебного, І. Зверева, І. Суравегіної, які визначили мету, принципи, зміст екологічної освіти і виховання.

В останні роки проведено низку досліджень, у яких формування екологічної культури особистості розглядається з різних позицій розвитку екоцентричного ставлення до природи у вихованців різних вікових груп: – дошкільників (Л. Іщенко, Г. Марочко, В. Маршицька, Д. Мельник, З. Плохій, Н. Пустовіт та ін.), учнів молодшого шкільного віку (Г. Волошина, В. Зотов, Г. Різник, Л. Шаповал), підлітків (О. Король, О. Лабенко, О. Лазерна,

Р. Науменко, О. Пруцакова), старшокласників (О. Колонькова, С. Лебідь, Н. Левчук). Ряд дослідників зосередили свої зусилля на пошуку шляхів екоцентричного ставлення до природи в позаурочний час (Н. Бердоус, Р. Науменко, О. Прохоренко). Педагогічні можливості позашкільних навчальних закладів у формуванні екологічної культури школярів і ставлень як основного компонента цієї культури ґрунтовно досліджують В. Вербицький [1], Г. Пустовіт [11].

Таким чином, можемо констатувати, що створюється необхідне наукове підґрунття для формування екологічного ставлення особистості до природи засобами окремих навчальних дисциплін з урахуванням вікових особливостей учнів у загальноосвітній школі та в системі позашкільних закладів. Ця проблема активно вивчається, передусім, і щодо дисциплін природничого циклу, зокрема природничих дисциплін у цілому (С. Шмалей), загальної біології (І. Пономарьова, І. Суравегіна), географії (В. Зуєв, С. Матрусов, Р. Хізбулліна), ботаніки (Л. Шубіна), трудового навчання (В. Дем'яненко, Н. Пустовіт, О. Ткаченко), фізики (В. Шарко) та ін.

Водночас, у процесі формування екоцентричного ставлення до природи недостатньо використовується потенціал предметів гуманітарного циклу і, зокрема, таких, як історія, література, народознавство, хоча інтерес до їхньої екологічної складової поступово зростає. Серед наукових праць відповідної тематики вигідно, як на наш погляд, вирізняються дисертаційні дослідження О. Лабенка і Л. Різник, які пов'язали розв'язання досліджуваної проблеми з використанням екологічної компоненти літератури і народознавства.

Методологічною основою розробки теорії і практики ціннісних ставлень особистості є аксіологія – філософське вчення про природу цінностей, про їхнє місце в реальності, про структуру ціннісного світу. Воно було започатковано в другій половині XIX століття німецькими філософами Е. Кантом та Р. Лотце і знайшло подальший розвиток у працях А. Майнонга, Р. Перрі, Дж. Дьюї та ін.

Значний внесок у розробку філософсько-методологічного підґрунття різних аспектів теорії цінностей зробили такі вчені, як В. Брожек, В. Василенко, О. Дробницький, В. Тугарінов та ін. У їхніх працях категорія «цінності» розглядається на рівні сутнісних сил людини, як важлива ознака особистості, що визначає регулятивну функцію її поведінки і використовується для розкриття особистісного, соціального, культурного значення певних явищ дійсності.

З точки зору представників соціологічної науки (А. Здравомислов, В. Ольшанський, В. Ядов та ін.), предметом дослідження якої є вивчення цінностей спільнот різного рівня, цінності породжуються життєдіяльністю конкретного соціуму і відображають основні риси цієї життєдіяльності. Тому саме ціннісний підхід дозволяє визначити перспективи розвитку суспільства, моделювати соціальні системи. З урахуванням цього, цінності можна розглядати як особливий продукт діяльності людей, у ході якого перетворюються соціальні властивості речей.

Що стосується сутності поняття «цінності», то у психолого-педагогічній науці триває і розширюється пошук найбільш адекватних і вичерпних підходів

до його визначення. У сучасних трактуваннях науковці акцентують увагу на тих ознаках поняття, які вважають недостатньо розкритими: розглядають їх як важливе потрібнісне утворення (М. Боришевський, П. Ігнатенко, Л. Крицька); характеризують цінності як моральну категорію (Н. Асташева, І. Бех, О. Сухомлинська); вбачають у феномені «цінності» спосіб зв'язку свідомості і буття, людини і світу (Л. Ломако); інтерпретують їх як форму ставлення суб'єкта до явищ об'єктивної діяльності (Г. Ганнусенко, Г. Жирська, М. Чернобаєва).

У системі ціннісних ставлень особистості непересічне значення має дбайливе ставлення до природи. Як першооснова всього живого і неживого на землі природа не має аналогів, бо виступає детермінантою всіх інших людських цінностей, їхньою умовою. Цінності природи мають доленосне значення для всіх мешканців планети. Будь-яке суспільство й окремі його представники будують своє життя у відповідності з ціннісними імперативами відносно природи, погляд на яку, зазначав В. Сухомлинський, необхідно утверджувати, як на народне багатство, що передається з покоління в покоління, цінність якого ні з якими іншими цінностями порівняти і зіставити не можна [14, 547]. Цей висновок він відстоював протягом усієї науково-педагогічної діяльності, залишивши нам у спадок неперевершені зразки форм і методів формування у своїх вихованців ціннісного ставлення до природи.

На розробку досліджуваної проблеми у вітчизняній педагогіці останнього десятиліття, як свідчать результати нашого пошуку, суттєво вплинула зміна суспільно-політичних, економічних та ідеологічних умов життя, стереотипів мислення, за яких складається система ціннісних ставлень до природи, суспільства загалом та кожної конкретної людини зокрема. В умовах зміни ціннісних пріоритетів та еталонів мислення вирішується ця проблема повільно й нелегко. Однак за роки реформування національної школи України не вдалося суттєво підвищити рівень ціннісного ставлення учнівської молоді до природи, гармонізувати стосунки з нею, сформувати психологічну готовність оберігати природні цінності всюди і завжди. Недарма О. Сухомлинська констатує, що в градації цінностей екологічні цінності, цінності природи, навколишнього середовища, в якому ми живемо, посідають майже не останнє місце: «Дотепер, – наголошує вона, – ми взагалі не звертали на них увагу, щедро розкидаючи навколо себе руйнівні, нищівні продукти своєї діяльності і в особистісному плані і в соціальному» [13, 25].

Цілком закономірний інтерес, що його виявляють до означеної проблеми науковці та вчителі-практики. Вони шукають і знаходять нові чинники і шляхи формування в учнівської молоді ціннісного ставлення до навколишнього середовища. Серед цих чинників – використання переваг взаємодії сучасної школи з громадськими екологічними організаціями (В. Лисенко, Н. Ніколенко, В. Овелян, Г. Пустовіт, Н. Соболю та ін.); розкриття потенціалу позашкільної освіти (В. Вербицький, Т. Гуцало, В. Зотов, Г. Пустовіт та ін.); розробка нових технологій виховання у дітей ціннісного ставлення до природи (Д. Ведмеденко, Н. Пивовар, Н. Пустовіт.); включення учнів у розв'язання дидактичних ігор екологічного змісту (О. Пруцакова); необхідність урахування специфіки сільського та міського середовища в

формуванні відповідних рис особистості (О. Колонькова); розвиток у школярів ціннісного ставлення до природи шляхом залучення їх до активної природоохоронної діяльності творчого характеру (О. Березюк, Н. Гребенщикова, Г. Проців).

Сьогодні є різні підходи до розкриття сутності поняття «ціннісне ставлення до природи». Один із найбільш поширених тлумачиться так: суб'єктивне відображення об'єктивно існуючої природної дійсності. За такого трактування об'єктом ціннісного відображення виступають значущі для людини предмети і явища природного середовища. З точки зору Г. Пустовіта, формування системи особистісних цінностей стосовно природи слід розглядати як систему «узагальнених особистістю важливих для неї ціннісних орієнтирів у її власній поведінці та діяльності в довкіллі, які відповідають рівню її інтелектуального, духовного та фізичного розвитку» [11, 194].

Як «внутрішню готовність учнів до екологічно доцільної взаємодії з природою: дії, реакції, переживання, що базуються на усвідомленні самоцінності об'єктів природи, їхньої цінності для суспільства і кожної людини зокрема» класифікує зміст поняття «ціннісне ставлення до природи» О. Колонькова [6, 52].

Необхідність розширення діапазону розвитку в дітей вітальної цінності природи підкреслює З. Плохій. У запропонованій інтерпретації зміст поняття «ціннісне ставлення до природи» охоплює властивості природного середовища не лише з погляду практичної, а й пізнавальної, естетичної, моральної цінності. На ранніх стадіях онтогенезу означене ставлення розвивається у сфері емоційно-чуттєвих реакцій і виражається в елементарних емоційних переживаннях [9, 27–32].

Близький до означеного зміст поняття «емоційно-ціннісне ставлення до природи» визначає В. Маршицька, яка вбачає в ньому особливий вид суб'єктивного ставлення до цінностей природи, що виявляється в емоціях задоволення – незадоволення, радості – суму, захоплення – зневаги в процесі взаємодії з тими чи іншими об'єктами природи [7, 15].

Незважаючи на те, що обидва визначення стосується формування ціннісного ставлення до природи дітей дошкільного віку, їх можна розглядати як базові для загального трактування відповідного поняття.

У визначенні, що його пропонує О. Пруцакова, актуальності набуває взаємодія з природою як універсальною цінністю, за якої природні об'єкти сприймаються і визначаються людиною як рівноправні, тобто такі, що мають право на існування незалежно від її волі. Означене ставлення здійснюється шляхом суб'єктифікації об'єктів довкілля на основі емпатії [10, 30].

У свою чергу, А. Степанюк безпосередньо пов'язує успішність формування в школярів емоційно-ціннісного ставлення до живої природи з накопиченням і постійним збагаченням досвіду формування означеного ставлення [12, 12–15].

Дещо інші акценти розставляє у визначенні змісту поняття «емоційно-ціннісне ставлення до природи» В. Зотов. В основу свого тлумачення він покладає потреби в емоційному переживанні процесу спілкування з природою, а також відповідні мотиви і інтереси [5].

Узагальнюючи, відзначимо, що поняття «ціннісне ставлення до природи» розглядається у науковій літературі як вибірковий зв'язок особистості з природними об'єктами цінностей, як спрямованість свідомості і поведінки людини на певні цінності довкілля, як система потреб, інтересів, мотивів, норм життєдіяльності індивіда в природному середовищі і як особливий вид суб'єктивного зв'язку з природними об'єктами, що виявляється в емоціях.

Отже, ціннісне ставлення до природи розвивається в людині тільки тоді, коли вона глибоко розуміє багатоманіття цінностей довкілля. Відповідно до висновків І. Зверєва, А. Здравомислова, І. Суравегіної соціально значущим є таке ставлення до природи, яке ґрунтується на розумінні її цінностей [3, 4; 4].

Процес ціннісного ставлення до природи має включати важелі механізму тих внутрішніх характеристик, що забезпечують узгодженість зовнішнього і внутрішнього світу людини. Роль основних внутрішніх рушійних сил у досліджуваному процесі відіграють потреби, інтереси, емоції, мотиви, оцінки, установки, дії.

Слід зазначити, що з розвитком потреб, мотивів, установок, інтересу до природи як до об'єкта цінності спектр психічних чинників впливу на формування ціннісних ставлень особистості до природного середовища розширюється, прискорюється процес цілевизначення і формування ідеалів, активізується свідомість і самосвідомість як здатність індивіда співвідносити свої потреби, прагнення з існуючими в суспільстві коеволюційними нормами взаємодії з природою. Все це зумовлює вибір як показник остаточної визначеності в екоцентричній лінії поведінки.

Таким чином, результати аналізу охарактеризованих нами наукових ідей досліджуваної проблеми стали для нас базовими у визначенні структури ціннісного ставлення особистості до природи, параметрів виміру, принципів і механізму його формування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вербицький В. Проектна форма навчання і виховання у навчально-освітніх закладах та позашкільних закладах освіти психолого-натуралістичного напрямку. Проблеми та шляхи їх вирішення // Рідна школа. – 2007. – № 3. – С. 35–37.
2. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Две модели экологии: экологический кризис как кризис антропоцентрического сознания // Человек – 1998. – № 1. – С. 34–40.
3. Зверев И.Д., Суравегина И.Т. и др. Концепция общего среднего экологического образования // Содержание регионального компонента экологического образования при апробации учебных пособий в образовательной области «Экология». – СПб., 1994. – С. 4.
4. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 224 с.
5. Зотов В.В. Воспитание у младших школьников эмоционально-ценностного отношения к природе: Автореф. дисс. ... кандидата пед. наук / Московский пед. гос. ун-т. – М., 1998. – 16 с.
6. Колонькова О.О. Врахування специфіки сільського та міського середовища у вихованні ціннісного ставлення школярів до природи. Взаємодія школи та громадських екологічних організацій у вихованні ціннісного ставлення школярів до природи: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2004. – С. 52.
7. Маршицька В.В. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку: Автореф. дис. ... кандидата пед. наук – К., 2003. – 20 с.
8. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. – Л., 1960. – С. 164.
9. Плохій З.П. Психолого-педагогічні засади екологічного виховання дітей дошкільного віку. Виховання в дітей дошкільного віку вітальної цінності до природи // Екологічна освіта і виховання: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Центр екологічної освіти і інформації, 2001. – С. 27–32.
10. Пруцакова О.Л. Виховання у школярів коеволюційних ціннісних орієнтацій шляхом упровадження екологічних дидактичних ігор // Взаємодія школи та громадських екологічних організацій у вихованні ціннісного ставлення школярів до природи: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К.: Центр екологічної освіти і інформації, 2004. – С. 30.
11. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних закладах: Монографія. – К. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
12. Степанюк Алла. Формування у школярів емоційно-ціннісного ставлення до живої природи // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 12–15.
13. Сухомлинська О. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи // Шлях освіти – 1996. – № 1 – С. 24–27.
14. Сухомлинський В.О. Природа, праця, світогляд. Вибрані твори у 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 2. – 639 с.